

L'ORIGEN DE LA CONFIGURACIÓ OCUPACIONAL DE LES TERRES GIRONINES. UNA PROPOSTA

J. M. NOLLA I J. CASAS

Resum

S'analitza la perduració de diversos assentaments de diferent categoria, amb uns orígens a la baixa romanitat i antiguitat tardana, que amb el temps van ser l'embrió de moltes de les poblacions actuals, sovint desplaçant-ne la ubicació respecte a *uillae* abandonades i/o transformades, conservant el topònim o el patronímic. Llocs d'habitatge modestos (però també petits temples), adaptats a la nova manera de conrear el camp després de l'enfosament del model de la uilla, els quals van perdurar en època visigoda i carolíngia.

Paraules clau

Visigots, Carolingis, *Emporiae*, *Gerunda*, Àtala, *uilla*.

Abstract

The permanence of several settlements of different categories founded in the late Roman period and late antiquity is analyzed. Over time, they were the embryo from many of our present-day villages, often shifting their location from abandoned and / or transformed uillae, retaining the place name or patronymic. Modest dwellings (but also small temples), adapted to the new way of cultivating the land after the collapse of the roman uilla model, which lasted in Visigothic and Carolingian times.

Key words

Visigoths, Carolingians, Emporiae, Gerunda, Àtala, uilla.

Avui mateix (2021) al poble de Borrassà (fig. 1.1), situat a la rica plana al·luvial de l'Empordà, a migdia i no gaire lluny de la ciutat de Figueres (uns 7 km) (fig. 1.37), hi habiten 627 persones. L'església actual, bastida al segle XVIII, aprofita elements anteriors tal com posa de manifest la presència puntual d'algun mur obrat amb la tècnica de l'*opus spicatum*. El nom procedeix d'un antropònim d'origen llatí que caldria posar en relació amb un *possessor* d'època plenament romana o de l'antiguitat tardana com tants d'altres n'hi ha a l'Empordà i, en general, a tota la Catalunya Vella. Hi fem referència pel fet d'haver estat una *uilla* (o *locus*) d'època carolíngia documentada de molt antic i de la qual en sabem alguna cosa, més enllà del record del nom.

Fig. 1.- Plànol de situació dels llocs citats en el text: 1) Borrassà, 2) Bàscara i Camp del Bosc (Bàscara), 3) Vilauba (Camós), 4) Can Fonso (Camós), 5) L'Aubert (la Vall d'en Bas), 6) Serradar (Sant Pere Pescador) i carrer de Sant Sebastià (Sant Pere Pescador), 7) Mas Castell, Usall (Porqueres), 8) Santa Maria de Bell-lloc d'Aro (Santa Cristina d'Aro) i Església Vella (Santa Cristina d'Aro), 9) les Goges (Sant Julià de Ramis) i *Castellum* (Sant Julià de Ramis), 10) Sant Joan de Bellcaire, 11) Santa Reparada (Cinclaus, L'Escala), 12) Pla de l'Horta, Sant Pau i carrer Major (Sarrià de Ter), 13) Camp de la Gruta (Torroella de Montgri), 14) Can Poc (La Pera), 15) Pla de Palol (Castell-Platja d'Aro), 16) Ametllers, Vila Vella i *Turissa* (Tossa), 17) l'Hort d'en Bach (Maçanet de la Selva), 18) Sant Menna (Vilablareix), 19) Els Horts de la Colònia (Flaçà), 20) la Quintana, Cinyana, *Ceruiana*, Raset (Cervià), 21) Mas de Dalt i giratori (Canapost, Forallac), 22) monestir i carrer del Prior (Sant Feliu de Guíxols), 23) *uellosos* (puig de Sant Andreu) i Camp d'en Moma (Ullastret), 24) torre

En efecte, el dia 5 de desembre de l'any 817 va tenir lloc en l'església d'aquella vila, posada sota l'advocació de l'apòstol Andreu, dins del comtat de Besalú, *super cuius sacrosanctum altare* i amb presència dels *missi gloriosissimi* de Lluís el Piadós, Nefridi, arquebisbe de Narbona, i Cristià, bisbe de Nimes, dels jutges corresponents i d'altres assistents, un judici que havia de confirmar una decisió anterior favorable a *Sancti Felicis beatissimi martiris Christi sedis Gerundensis* (Sobrequés et al., 2003, doc. núm. 7, pàg. 69-70). És, recordem-ho, un dels documents més antics que conservem en relació amb aquest territori i, per tant, de valor inestimable. En aquesta enquesta que realitzem ens interessa exclusivament perquè ens fa saber de l'existència, a la vila (o lloc) de Borrassà (*Borracianus*) (fig. 1.1), d'un temple que podem deduir que tindria les condicions i la capacitat d'acollir enviats de l'emperador, jutges, advocats, testimonis i altres assistents.

Per què s'havien aplegat a Borrassà quan l'afer que motivava el litigi es localitzava a Bàscara (fig. 1.2)? Senzillament, perquè en aquell indret –i possiblement a uns quants kilòmetres a la rodona– no hi havia cap altre lloc «públic» que oferís determinades condicions per poder-lo utilitzar per celebrar-hi un judici¹.

Anem més enllà. Tenien totes les *uillae* les mateixes característiques físiques, els mateixos elements? De quan era aquell temple? Com era? Ocupava la part central d'un poble o era una església que actuava d'aglutinant d'una població dispersa? Aquestes i altres preguntes que podríem fer-nos, no poden ser contestades convenientment si no és de manera genèrica, completament teòrica o adduint certs paral·lelismes, encara escassos, que tenim a l'abast. Deixem-ho, de moment, així.

Desvern i església de Sant Feliu (Celrà), 25) Sant Martí Vell, 26) Juià, 27) Camí de Sant Feliu de la Garriga i Sant Feliu de la Garriga (Viladamat), 28) plaça dels Maristes (Pontós), 29) el cementiri dels Jueus (Sant Cebrià de Lledó, Cruïlles), 30) Santa Maria (Amer), 31) palau de l'Abat (Vila-Sacra), 32) Castelló d'Empúries, 33) Rost d'en Pi (Argelaguer), 34) la Roqueta (Serra de Daró), 35) Palau-sator, 36) Mas Rissec (Avinyonet de Puigventós), 37) els Cendrassos (Figueres) i *Iuncaria* (Figueres), 38) Mas Compte (Garrigàs), 39) carrer del Forn (Peralada), 40) Els Mallois (Ventalló), 41) Llafranc (Palafrugell), 42) la Barroca (Sant Aniol de Finestres), 43) puig de les Muralles (Puig Rom), *Magregesum* (Magrígul), Santa Maria (Roses), 44) Caulès (Caldes de Malavella), 45) El Far d'Empordà, 46) Cabanes, 47) Sant Esteve i El Mirador (Banyoles), 48) Sant Esteve de la Selva de Mar, 49) Sant Fruitós (Vall de la Santa Creu), 50) Sant Pere de Roda (Port de la Selva) i Sant Baldiri de Taballera (Port de la Selva), 51) Vilamacolum, 52) Can Bel (Pineda), 53) Pals, 54) Sant Quirze (Lloret), 55) Terrers d'en Rissec (Llagostera), 56) La Jonquera, 57) Girona, 58) Fellines, 59) Crespià, 60) Cornellà, 61) Corçà, 62) Les Feixes d'en Vinyes (La Cellera de Ter), 63) canal de Montfullà (Bescanó).

¹ Recordem que el judici té a veure amb la vila de Bàscara situada no gaire lluny, cap a migdia.

Aquest i altres documents d'època carolíngia i d'un xic més enllà, ens esmenten desenes i desenes de *uillae*, de *loci*, de temples que ocupaven aquest territori. De fet, pràcticament tots els pobles actuals hi són ressenyats i no pas exclusivament. No és rara, tampoc, la menció de vilars, veïnats i masos. Haurem de convenir que l'estructura territorial del país és molt antiga, vellíssima, com a mínim, si fem cas dels textos escrits, d'època carolíngia. Tanmateix, tot (o quasi) és anterior, d'època romana, possiblement consolidat al baix imperi i a l'antiguitat tardana. Aquesta estructura, d'abans de la conquesta agarena, fou, òbviament, aprofitada pels francs, amb –no cal dir-ho– afegits, canvis i puntuals modificacions (Canal et al., 2004, pàg. 213-243; Folch, 2012).

Les *uillae* eren, en aquella època, districtes territorials creats a partir de la realitat del moment, amb voluntat fiscal. Cada una comportava un *fundus* principal, que de vegades podia ser únic, i altres de menys entitat. El senyor amb més pes, el que posseïa més terres, era, davant l'imperi, el gestor de les imposicions fiscals. Era una manera eficient, simple i barata de gestionar-ho. Quan les *uillae* –ara sí, els edificis des d'on s'explotava el *fundus*– es van col·lapsar, coincidint plenament amb la crisi i desaparició de la part occidental de l'imperi (Chavarría, 2007; Nolla et al., 2016, pàg. 258-260) –la qual cosa no significà, de cap de les maneres, l'abandonament de l'activitat agrícola i ramadera–, va caldre, per part dels propietaris de la terra, resoldre un problema greu. L'enfonsament de les *uillae* (unitats d'explotació agrícola) exigí l'aparició d'un nou model d'explotació rural, a les antípodes d'aquell que desapareixia. Els *domini*, els senyors, defugien el camp per viure en altres llocs, inicialment, potser, a les ciutats, però continuaren essent propietaris de la terra i, per tant, exigint el cobrament de les rendes que els pertanyien i de les quals vivien i la percepció dels impostos corresponents. Les *uillae*, com a edifici, no podien ser mantingudes quan els senyors deixaren d'utilitzar-les. Calia adaptar-se a noves situacions que exigien construccions més simples, més senzilles, poc costoses, ràpides d'obrar, que es continuaven situant sobre o a prop dels conreus. De vegades, aquelles modestes construccions, eren establiments unifamiliars i d'altres, petites agrupacions d'uns quantes, poques, famílies. Puntualment, van aprofitar sectors determinats de les antigues construccions abandonades; altres vegades es cercaven nous emplaçaments i noves realitats, seguint uns condicionants assenyats, basats en el sentit comú (bona situació, aigua pròxima, bones comunicacions...). Va ser un procés lent i llarg en què, pel camí, alguns d'aquells llogarets, per raons diferents en cada cas i que, amb sort, només una excavació exhaustiva

pot arribar a explicar, van desaparèixer, es van abandonar o, molt més probable encara, van cercar un nou emplaçament. Aquells que localitzem arqueològicament, més o menys duradors, són els que no van reeixir, els que van quedar pel camí. Molts altres, la majoria possiblement, van continuar habitats i, sovint, ho han seguit estant fins ara mateix. La majoria de pobles i molts veïnats d'aquest territori tenen l'origen en aquest llarguíssim procés. Com intentarem mostrar, quan tenim dades suficients, els orígens de molts d'aquests llocs es poden situar a l'antiguitat tardana; altres vegades és un fet un xic més recent. Recordem, però, que en la major part de pobles actuals, antigues *uillae* (o *loci*), no s'hi han efectuat excavacions arqueològiques que, de ben segur podrien donar excel·lents resultats tot i que cal tenir ben present que per la subtilesa dels vestigis d'aquells modestos establiments, poden haver desaparegut deixant-ne indicis molt minsos.

COM EREN AQUELLS PRIMERS ESTABLIMENTS QUE VAN SUBSTITUIR LES *uILLAE*?

Aquests darrers anys s'han fet, en aquest camp, avenços extraordinaris gràcies a la identificació i excavació d'una sèrie de senzills jaciments obrats amb materials simples, que no eren gens fàcils de detectar ni de datar i que eren molt complicats d'interpretar. Nombroses excavacions preventives que afecten sovint àrees enormes, treballs de camp més atents metodològicament, un coneixement més precís de la cultura material d'aquells períodes i la possibilitat d'efectuar datacions absolutes cada cop més efectives, més precises i més a l'abast, han revolucionat el nostre coneixement sobre etapes de transició a les quals fins aleshores era difícil, per no dir impossible, d'aproximar-s'hi amb una certa seguretat. Aquesta mena de vestigis han aparegut un xic arreu i mostren un seguit de patrons que es van repetint una vegada i una altra. Tal com veurem, no són mai iguals però tots s'assemblen.

Es tracta, sempre, d'establiments petits o molt petits on podien habitar una o diverses famílies. Apleguen espais d'habitatge que identifiquem la major part de les vegades per la presència d'una llar (o, puntualment, més d'una) juxtaposada quasi sempre a una paret. Normalment, aquells fogars eren ben definits, ben obrats, fets amb cura. Servien per cuinar, per il·luminar i per escalfar. Els edificis, molt simples, són, preferentment, de planta rectangular o quadrangular, de vegades amb diverses estances juxtaposades. En altres ocasions, les formes poden ser trapezoïdals o més

irregulars. De moment s'han identificat en aquest territori unes poques cabanes semisoterrades, estructures que sovintegen en jaciments d'aquest tipus en molts altres territoris i que, pel que sembla, eren sobretot espais de treball i d'emmagatzematge. En ocasions, els habitatges, com passa a Vilauba (fig. 1.3 i fig. 2), podien ser més complexos, on es defineix un petit llogarret conformat, de moment, per tres cases aïllades però relacionades. Cada una de les cabanes definia un espai unitari, amb la seva llar, i s'alçava dins d'un clos tancat per un mur baix i, en un racó d'aquell pati, una estança més petita que seria una establia i/o uns magatzems.

Aquests establiments tenien sovint associada una sitja –de vegades més–, on es desava el cereal, ordi vestit o blat nu (Prat, 2020). Normalment aquestes fosses obrades al sòl geològic conviuen amb *dolia defossa* o grans gerres de terrissa de clara tradició romana (Prat, 2020). A Vilauba, no gaire lluny de l'habitatge, aprofitant estructures i espais de la vila baix-imperial abandonada, es localitzava la premsa amb les dependències necessàries per a transformar el producte conreat i, allí mateix, la *cella uinaria*. Era, no cal donar-hi més voltes, una infraestructura de tipus comunal. Aquests espais de transformació, a l'abast de tothom, han de ser més ben representats del que observem tal com passa en altres territoris ben pròxims (Roig, 2009, pàg. 213).

Adesiara, l'excavació d'abocadors associats a aquestes estructures o el farciment de sitges abandonades ofereix informació de l'existència de petits forns metal·lúrgics que permetien el manteniment de l'instrumental i, si calia i puntualment, la fabricació de noves peces, com es detecta a la fase 1 de Vilauba (fig. 1.3 i fig. 2) o a l'Aubert (Casas et al., 2021) (fig. 1.5). De tant en tant, s'hi associaven, també, forns de terrissa per a l'autoconsum o poc més, com al Camp del Bosc (Bàsca) (Nolla et al., 2016, núm. 5, pàg. 283-284) (fig. 1.2).

El tercer element que no sol faltar és el cementiri. El nostre millor exemple és el Serradar (Sant Pere Pescador) (fig. 1.6 i fig. 6) on, a uns 80 m de l'habitatge i (probable) lloc de treball, hi havia la necròpolis de la comunitat. No podia ser de cap altra manera. Vius i morts ocupaven, cadascú, el seu propi espai, separats, però ben a la vora, per poder acomplir, els vius, amb les exigències religioses i amb el record, important, dels avantpassats. Són àrees funeràries senzilles però on hi ha una cura de l'espai i un manteniment que passa de generació en generació. Les tombes són senzilles i segueixen la tradició del moment (Nolla et al., 2016, pàg. 177-210). El difunt era sebollit, amortallat, en decúbit supí, preferentment en solitari, amb el cap a ponent, per orientar el cadàver devers sol ixent dins de la tradició cristiana d'aquestes

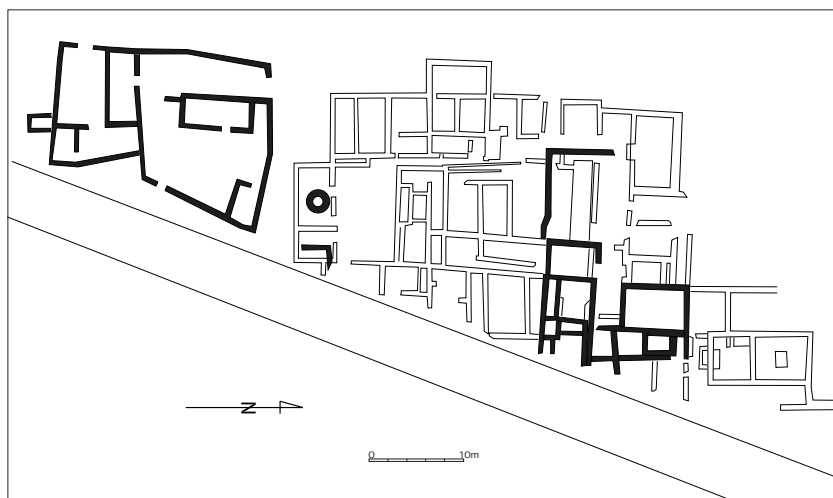

Fig. 2.- Planta general de la darrera fase d'ocupació de Vilauba (Camós). Al nord, les estructures comunitàries de transformació i, a migdia, espais d'habitació.

contrades (Nolla & Sagrera, 1995, pàg. 250-254). és extraordinària, per infreqüent, la presència d'algun objecte que, si des cas, tindria a veure amb el vestit o amb guarniments personals (arracades, collarets, braçalets). Les sepultures eren alineades i assenyalades. Un túmul de terra, de rierencs o d'ambdues coses, o bé una estela; qualsevol senyal servia per remarcar la tomba. Aquests espais funeraris no s'associaven a cap lloc de culte, a cap capella. Altres vegades, però, un cementiri amb una basílica funerària de certa entitat donava servei a la població de la rodalia. és el cas de Mas Castell (Porqueres) (fig. 1.7) o Santa Maria de Bell-lloc (Santa Cristina d'Aro) (Burch et al., 1999; Nolla et al., 2016, núm. 136, pàg. 500-503; Nolla & Palahí, 2012, pàg. 9-46; Nolla et al., 2016, núm. 77, pàg. 389-394) (fig. 1.8 i fig. 5).

L'exemple del Serradar és perfecte i, ara com ara, únic (hàbitat i necròpolis) (fig. 1.6 i fig. 6). En canvi, coneixem un conjunt notable de tombes i fins i tot d'extensos cementiris que no podem associar amb un (o uns) lloc d'habitació. En aquest cas, no cal dubtar-ne; més o menys a la vora s'han de trobar aquells establiments agrícoles. N'és un bon exemple el cementiri de les Goges (Sant Julià de Ramis) (fig. 1.9) que no era altra cosa que l'espai funerari dels habitants dels masos dispersos sobre els conreus de les terres que depenien del *Castellum* (fig. 1.9). Després de l'abandonament de la fortalesa fou substituït pel cementiri parroquial a l'entorn del temple de Sant Julià (Nolla et al., 2016, núm. 122, pàg. 469-471). En són altres exemples: Sant

Joan de Belcaire (Casas & Nolla, 2013, pàg. 19-35; Nolla et al., 2016, núm. 57, pàg. 357-358) (fig. 1.10), Santa Reparada de Cinclaus (L'Escala) (Aicart et al., 2008, pàg. 143-152; Nolla et al., 2015, pàg. 106-110; Nolla et al., 2016, núm. 31, pàg. 319-320) (fig. 1.11) o l'Església Vella de Santa Cristina d'Aro (Nolla et al., 2016, núm. 76, pàg. 385-389) (fig. 1.8). En cada un d'aquests casos hi ha diferències substancials tot i que podrien ser, de vegades, resultat d'un coneixement no exhaustiu del lloc i de l'entorn immediat. En tots ells també observem la continuïtat de l'ocupació fins ara mateix.

Com eren físicament aquelles construccions? En general hi ha un abandonament de la utilització de maneres de fer complexes i un retorn a fer servir tècniques tradicionals senzilles, fàcils, barates i a l'abast de tothom i executables a tot arreu. En darrera instància, calia deixar de banda el més complicat, el més costós, el més superflu. Els edificis presenten plantes molt simples que sovint no són sinó una cambra més o menys gran. Ocupen una superfície entre 20 i 50 m². Altres vegades es tracta d'estances molt semblants les unes a les altres, juxtaposades, com succeeix al Serradar (fig. 1.6 i fig. 6) o a Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) (fig. 1.12), on s'intueixen passadissos i àrees a cel obert (Casas et al., 2021). Es tracta, en tots els casos que tenim documentats, de construccions d'una sola planta, solució que simplificava enormement l'execució, la seva conservació i estalviava problemes que no haurien estat fàcils de resoldre sense la presència d'experts. Són bastides a base d'uns fonaments no massa profunds i que no cal que cerquin la roca o un sòl geològic estable, que es perllonguen per damunt del paviment amb un sòcol, obrat de pedruscall poc o gens polit, unit amb fang o disposat en sec. De fet, sòcol i fonaments són obrats conjuntament, són una sola cosa. Per sobre, la paret era obrada en tàpia i, de manera extraordinària, fonaments, sòcol i mur, tot de pedruscall, com es posà de manifest ben clarament a Vilauba (fig. 1.3 i fig. 2). Les bigues de fusta conformaven la base del sostre. Les mides moderades d'aquelles estances facilitaven la localització, en l'entorn immediat, d'arbres amb aquesta finalitat. El trespol era majoritàriament de fang, branques i palla, eficaç i simple que només exigia vigilància i manteniment. Altres vegades es constata la continuïtat de la tradició anterior, a base de fer servir *tegulae* i *imbrices* com a la zona de treball de Vilauba (fig. 1.3 i fig. 2), potser d'aprofitament. Més endavant en el temps, s'imposà la teula àrab. No sabem massa bé, és ben cert, si el sostre d'aquestes construccions era a un sol vessant o doble. És possible que convisquessin les dues solucions. Tècnicament cap de les dues representava un problema.

Els paviments són de terra piconada llargament utilitzats i amb un excel·lent comportament. Convé recordar que puntualment hom feu servir l'ús de morters hidràulics tant per obrar sòls com per impermeabilitzar dipòsits i aljubs, tal com constatem a Vilauba (fig. 1.3 i fig. 2). No tenim dades sobre el remolinet exterior dels murs, deixant de banda algun indici assenyalat a l'Aubert (Vall d'en Bas) (fig. 1.5), tot i que, més senzill o més sofisticat, no hauria de representar cap problema.

DIVERSES MANERES DE PROCEDIR

En analitzar els vestigis arqueològics d'aquesta mena d'assentaments, se'ns fan presents diverses maneres d'actuar. La primera que presentem correspondria a vil·les que continuarien parcialment ocupades després del seu col·lapse. No és, però, una manera de fer sempre igual sinó que adopta comportaments diferents. La primera (1.a) serviria per definir aquells establiments rurals d'època romana que continuaren ocupats durant un temps, després de la crisi de les vil·les, entrant en el segle VI i, més enllà, fins a l'abandonament definitiu. En són bons exemples el Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí) (fig. 1.13), només coneguda a través de material recuperat en prospeccions (Nolla & Casas, 1984, núm. 221, pàg. 153-157, lám. LI-LII; Nolla & Puertas, 1988, pàg. 29-77; Nolla et al., 2016, núm. 80, pàg. 395) o Can Poc (La Pera) (fig. 1.14), amb vestigis fermes de continuïtat (Fuertes, 2008, pàg. 243-244; Fuertes & Llinàs, 2010; Nolla et al., 2016, núm. pàg. 73, 371-372). Pla de Palol (Castell-Platja d'Aro) (fig. 1.15), ben excavat, permet resseguir aquelles pervivències puntuals que convisqueren amb àmplies zones abandonades i en ruïnes, fins al primer quart / primer terç del segle VI (Nolla, ed., 2002, pàg. 223-226; Nolla et al., 2016, núm. 60, pàg. 261-266)².

El segon (1.b) definiria vil·les en ruïnes que concentraren un hàbitat sobre les velles dependències o al costat mateix, d'una durada més o menys llarga i que, en un moment determinat, per diverses raons, potser a la recerca de més seguretat o d'uns espais més discrets i amb millor control visual, es van traslladar de vegades a una distància significativa. N'és un excel·lent exemple, segons la nostra opinió, el jaciment de Vilauba (Camós) (fig. 1.3 i

² En relació amb aquest jaciment hi ha la possibilitat, digna de ser considerada, d'un trasllat de l'hàbitat terra endins cap a Fellines (fig. 1.58).

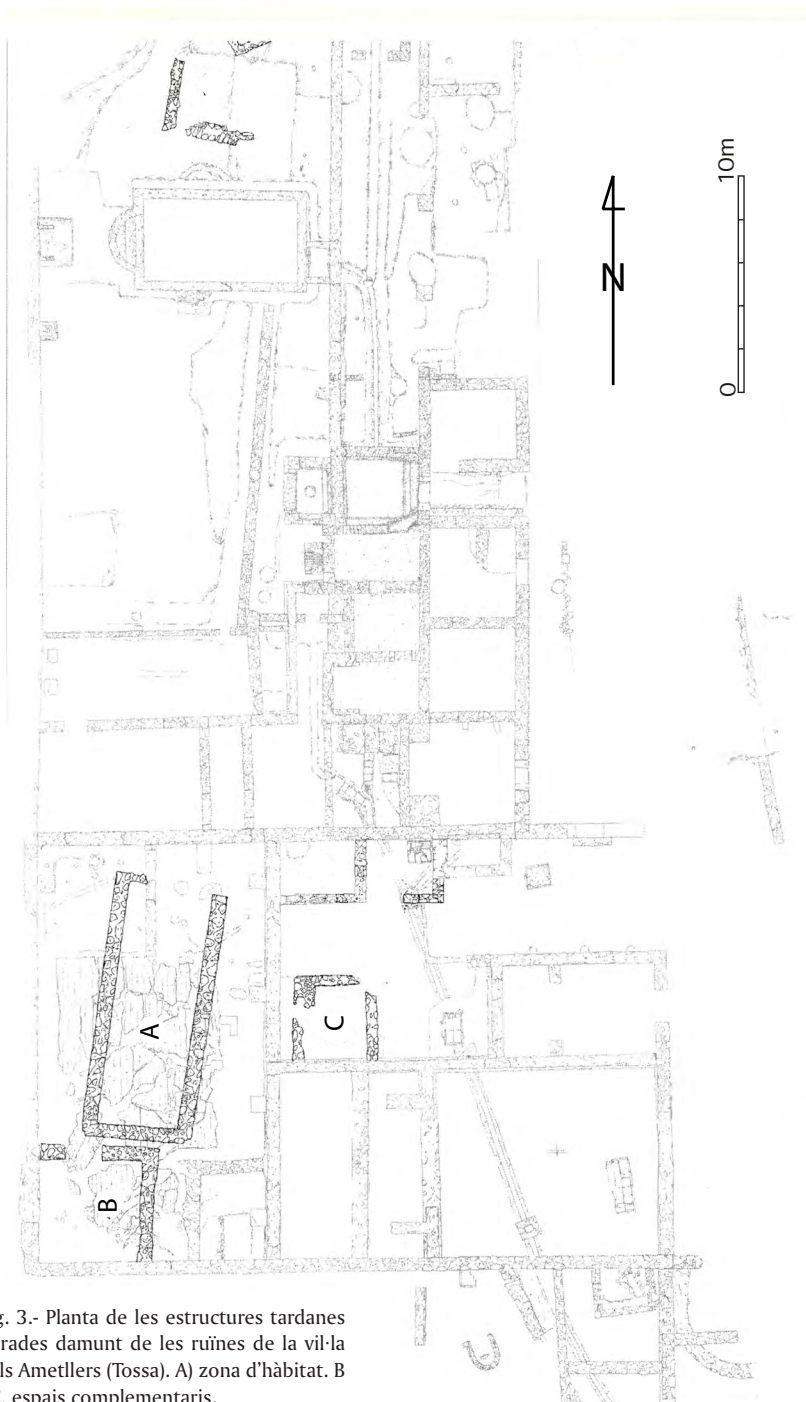

Fig. 3.- Planta de les estructures tardanes obrades damunt de les ruïnes de la vil·la dels Ametllers (Tossa). A) zona d'hàbitat. B i C, espais complementaris.

fig. 2), molt ben documentat (Castanyer et al., 2011, pàg. 9-21; Nolla et al., 2016, núm. 133, pàg. 495-499; Castanyer et al., en premsa; Prat, 2020, pàg. 280-293), amb una complexa i sofisticada ocupació durant el segle VII i que, finalment, s'hauria abandonat del tot per desplaçar-se no gaire lluny, cap al lloc que ocupa el mas de Vilauba que tenim documentat d'ençà el segle X i que ha estat habitat fins avui mateix³. La proximitat, el topònim, el ventall cronològic curt entre un fet i l'altre, van a favor d'aquesta possibilitat. El nom de Vilauba (*uilla Alba*) respon a les característiques de la terra on es bastí la vil·la, i gens amb el lloc que ocupa el mas. El topònim, com tantes vegades, s'hauria desplaçat. Els Ametllers (Tossa de Mar) (fig. 1.16 i fig. 3), reproduiria, segons la nostra opinió, un cas ben semblant amb la concentració del nou habitat a la Vila Vella (Palahí & Nolla, 2010; Nolla et al., 2016, núm. 151, pàg. 516-526). Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) podria il·lustrar un comportament similar amb un hipotètic trasllat cap a la parròquia de Sant Pau, no gaire lluny, més cap a l'interior (Palahí et al., 2019, pàg. 488-494) (fig. 1.12).

El tercer (1.c) es refereix a llocs ocupats de manera continuada, sense trencaments. El millor exemple correspon a l'Hort d'en Bach (fig. 1.17) que és el punt de partida de Maçanet de la Selva (Linàs et al., 2000; Nolla et al., 2016, pàg. 513-515). N'hi ha, però, d'altres, entre els quals Vilablareix (vil·la de Sant Menna) (Palahí, 2013, pàg. 221-262; Nolla et al., 2016, núm. 128, pàg. 487-490)⁴ (fig. 1.18), els Horts de la Colònia (Flaçà) (Frigola et al., 2012, pàg. 261-268; Fuertes & Montalbán, 2014; Nolla et al., 2016, núm. 105, pàg. 417-418) (fig. 1.19), la Quintana (Cervià de Ter) (Nolla et al., 2016, núm. 103, pàg. 415-416) (fig. 1.20), Mas de Dalt (i giratori) (Canapost (Forallac)) (Nolla et al., 2016, núm. 64 i 65, pàg. 368-369) (fig. 1.21). Santa Maria de Bell-lloc d'Aro (Santa Cristina d'Aro) (Nolla & Palahí, 2012, pàg. 9-46; Nolla et al., 2016, núm. 77, pàg. 389-394) (fig. 1.8 i fig. 5) segueix fins a cert punt el mateix esquema. En un moment determinat es produí l'abandonament de l'activitat agrícola (a la part explorada) i aquell sector esdevingué cementiri lligat a una església paleocristiana bastida sobre el *balneum* de la vil·la romana abandonada. En aquest mateix grup hi hauríem d'incorporar els precedents del monestir de

³ En efecte, la primera referència segura la trobem en un document de 969 *in uilla Alba* (Ponsich & Ordeig, 2006, doc. núm. pàg. 458, 396-397). Novament el 976 *..sive in villa Alba* (Sobrequés et al., 2003, doc. núm. 435, pàg. 386-389). També a la butlla del papa Benet VIII *...et Millanicas atque uilla Alba...* (Catalunya romànica, 1991, pàg. 396-397). Sempre apareix lligada a Porqueres.

⁴ En aquest cas, a partir de la construcció d'un temple cristià que cohesionaria una àmplia població dispersa.

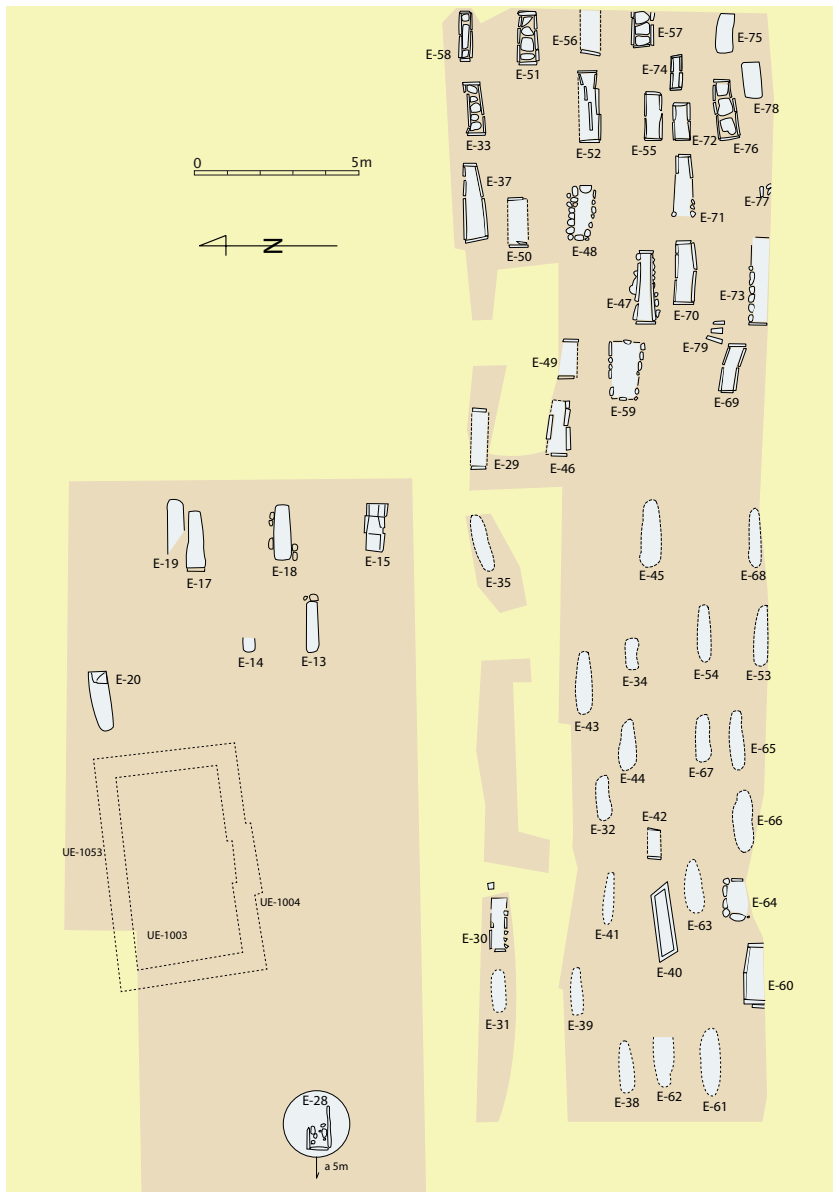

Fig. 4.- Planta general del cementiri visigot del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter).

Sant Feliu de Guíxols (fig. 1.22). Les grans excavacions endegades fa ben poc, lligades a l'execució del pla director han permès recuperar material important i ben estratificat que permet documentar una llarga continuïtat des del baix-imperi fins ara mateix. En el segle IV avançat és bastí un sòlid edifici que fou refet i millorat molt poc temps després, molt a principis del segle V. Una anàlisi detallada de tota la documentació a l'abast, considerable, ha fet possible plantejar que aquells vestigis notables haurien format part d'un cenobi que tipològicament no seria gens diferent de la *pars urbana* d'una *uilla* (Vivo et al., 2012; Nolla et al., 2016, núm. 74, pàg. 372-384; Nolla & Palahí, 2019, pàg. 165-171).

Tanmateix, aquest model (1.c) no és exclusiu d'antigues vil·les. El *castellum* de Sant Julià de Ramis (fig. 1.9), després de l'abandonament com a fortalesa militar, tingué continuïtat a través de la seva capella, que esdevingué punt de referència de la població dispersa del territori immediat i, ben aviat (sinó de seguida), parròquia (Burch et al., 2006; Nolla et al., 2016, núm. 120, pàg. 459-469). *uellossos*, el castell carolingi del puig de Sant Andreu (Ullastret) (Canal et al., 2005, pàg. 5-54; Nolla et al., 2016, núm. 86, pàg. 396-399) (fig. 1.23), repeteix el model com, també possiblement, Torre Desvern (Celrà) (Codina et al., 2017, pàg. 60-63, especialment; Nolla & Casas, 2021) (fig. 1.24), Sant Martí Vell (Fuertes & Codina, 2014, pàg. 307-309; Fuertes, 2014; Nolla et al., 2016, núm. 125, pàg. 474; Nolla & Casas, 2021) (fig. 1.25) i el castell de Juià (Codina, 2018, pàg. 451-459; Nolla & Casas, 2021) (fig. 1.26).

Una segona categoria (2), es referiria a llogarrets bastits *ex nouo* en la proximitat d'una àrea agrícola explotada. Com en l'apartat anterior, alguns d'aquests establiments, de dimensions i característiques variades, després d'una vida més o menys llarga, no s'acabaren de consolidar (2.a). En són bons exemples El Serradar (Sant Pere Pescador) (Nolla et al., 2016, núm. 43, pàg. 346-347) (fig. 1.6 i fig. 6), el Camí de Sant Feliu de la Garriga (Viladamat) (Nolla et al., 2016, núm. 51, pàg. 351-352; Nolla et al., 2017, pàg. 53-83; Prat, 2020, pàg. 107-173) (fig. 1.27).

L'Aubert (Vall d'en Bas) (fig. 1.5) potser representa una variació (2.b). Aquest jaciment extraordinari, que recorre l'antiguitat tardana i l'època carolíngia (Folch, 2012, pàg. 485-570; Nolla et al., 2016, núm. 97, pàg. 409-410; Prat, 2020, pàg. 66-106), podria haver estat, finalment, objecte d'un trasllat d'uns pocs centenars de metres en bastir-se, potser, el nou hàbitat un xic més enllà, on s'alça la masia del mateix nom, documentada només des de la baixa edat mitjana (Folch, 2012, pàg. 488-489, amb les dades i un seguit d'interessants consideracions). Recordem que nombrosos jaciments

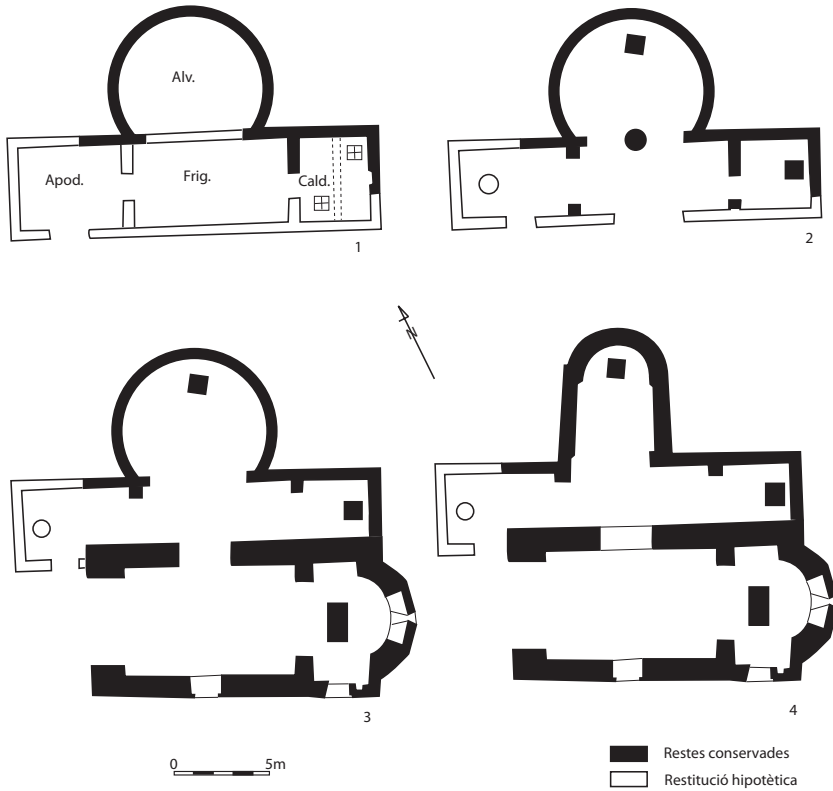

Fig. 5.- Santa Maria de Bell-lloc (Santa Cristina d'Aro). Evolució del sector meridional del jaciment de *balneum* d'una vil·la a basilica cristiana.

tardoantics i altmedievals no són altra cosa que unes poques sitges descontextualitzades. Cada sitja o sitjar ha de tenir associat un hàbitat que no ha estat, fins ara, localitzat (llista a Prat, 2020).

El tercer model (3) el reservariem a establiments tardoantics o altmedievals, bastits *ex nouo*, que es trobarien en l'origen de les poblacions actuals, pobles i veïnats. N'hi ha un munt, tot i que les dades que posseïm varien en amplitud i profunditat d'un lloc a un altre. Nogensmenys, tots assenyalen una mateixa direcció. En són un bon testimoni (3a), amb variacions interessants entre uns i altres, Sant Baldiri de Taballera (Port de la Selva) (fig. 1.50), amb hàbitat i cementiri associat (Vieyra, 2010; Ruestes & Vieyra, 2012, pàg. 525-528; Nolla et al., 2016, núm. 37, pàg. 326), Sant Feliu de la Garriga (Viladamant) (fig. 1.27), amb tombes, sitges i, potser, estructures

més complexes⁵ (Agustí, 2010, pàg. 451-454; Agustí, 2011; Nolla et al., 2016, núm. 52, pàg. 352-353), Pontós, amb el jaciment de la plaça dels Maristes (fig. 1.28), un sitjar i uns abocadors posteriors, amb material dels segles VII al IX (Nolla et al., 2016, núm. 35, pàg. 324; Casas et al., 2017, pàg. 209-219; Prat, 2020, pàg. 241-279). Un altre camí que ajuda a reconstruir continuïtat d'ocupació són troballes funeràries antigues en la immediatesa d'un poble i veïnat actual o a redós del temple parroquial (3b). En presentem alguns exemples: Can Fonso (Camós) (Casellas & Agustí, 1996, pàg. 252-256; Nolla et al., 2016, núm. 132, pàg. 495) (fig. 1.4), el Cementiri dels Jueus (Sant Cebrià de Lledó) (Bolòs, 1984, pàg. 301-302; Nolla et al., 2016, núm. 62, pàg. 367-368) (fig. 1.29), Santa Maria d'Amer (Agustí, 1996, pàg. 308-313; Nolla et al., 2016, núm. 138, pàg. 507) (fig. 1.30), Vilamacolum (Nolla et al., 2016, núm. 55, pàg. 354) (fig. 1.51), palau de l'Abat de Vila-Sacra (Moix, 2010, pàg. 511-515; Nolla et al., 2016, núm. 56, pàg. 354) (fig. 1.31), Castelló d'Empúries (Nolla et al., 2016, núm. 11, pàg. 285) (fig. 1.32), Rost d'en Pi (Argelaguer) (Alcalde, 1984; Nolla et al., 2016, núm. 88, pàg. 402) (fig. 1.33), La Roqueta (Serra de Daró) (Badia, 1989b, pàg. 313; Nolla et al., 2016, núm. 78, pàg. 394) (fig. 1.34), Sant Feliu de Celrà (Amich, 1991, pàg. 210-213; Nolla et al., 2016, núm. 101, pàg. 415) (fig. 1.24), Palau-sator (Nolla & Casas, 1984, núm. 178, pàg. 138; Nolla et al., 2016, núm. 71, pàg. 370-371) (fig. 1.35); i podríem afegir-ne unes quantes més⁶. La presència de difunts amb cronologies que anirien, com a mínim, del segle VII en endavant, proven l'existència d'un (o més) establiment humà ben a la vora. La continuïtat no sembla oferir dubtes.

Tal com documentem d'ençà de l'ibèric tardà i al llarg de l'època romana, les explotacions agrícoles cerquen la proximitat de conreus i pastures, ocupant espais lleugerament dominants, amb aigua a la proximitat

⁵ Afegim-hi dades documentals valuosíssimes amb relació al dossier Àtala (Badia, 1990, pàg. 895-897; Nolla & Casas, 2021). Apareix en el precepte concedit pel monarca al cenobi de Sant Policarp de Rasès: «*.in comitatu Impuriniensium, in ipsa Garrica ecclesiam Sancti Felicis cum terminis et aiacentiis suis*» (Sobrequés et al., 2003, doc. núm. 70, pàg. 109).

⁶ Mas Risseca a Avinyonet de Puigventós (Nolla et al., 2016, núm. 4, pàg. 283) (fig. 1.36), carrer de Tapís o els Cendrassos a Figueres (Nolla et al., 2016, núm. 12, pàg. 285-286) (fig. 1.37), Mas Compte (Garrigàs) (Nolla et al., 2016, núm. 14, pàg. 286) (fig. 1.38), carrer del Forn (Peralada) (Nolla et al., 2016, núm. 33, pàg. 321) (fig. 1.39), carrer de Sant Sebastià (Sant Pere Pescador) (Nolla et al., 2016, núm. 42, pàg. 345-346) (fig. 1.6), Els Mallols (Ventalló) (Nolla et al., 2016, núm. 47, pàg. 349) (fig. 1.40), Llafranc (Palafrugell) (Nolla et al., 2016, núm. 68, pàg. 369-370) (fig. 1.41), Pals (?) (Nolla et al., 2016, núm. 72, pàg. 371) (fig. 1.53), monestir i carrer del Prior (Sant Feliu de Guíxols) (Nolla et al., 2016, núm. 74, pàg. 372-384 i núm. 75, pàg. 384-385, respectivament) (fig. 1.22), Camp d'en Moma (Ullastret) (Nolla et al.,

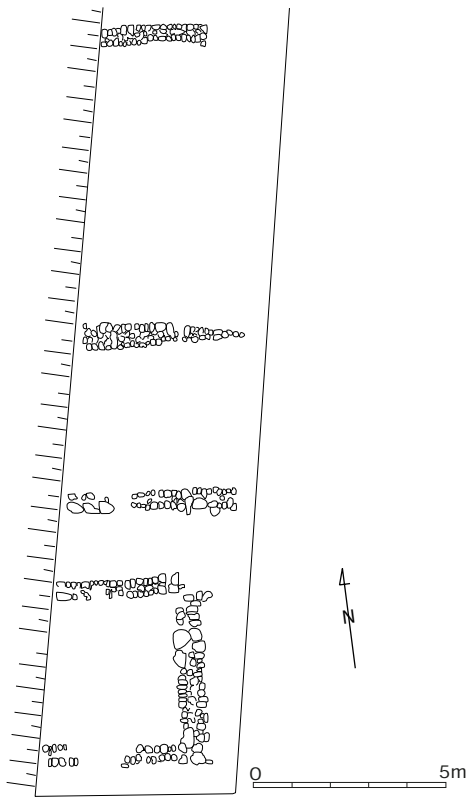

Fig. 6.- Planta general de les estructures recuperades del Serradar (Sant Pere Pescador) que correspondrien a l'àrea d'habitació i treball.

immediata, prop d'un (o uns) camins, i mirant d'ocupar zones ermes o rocalloses per no malmetre bones zones agrícoles.

En altres llocs (Llenguadoc, Provença), sovinteja la fundació de poblats de dimensions de vegades considerables, amb una demografia significativa, en llocs enlairats, amb vasta visibilitat i accés complicat que es dotaven, altrament, de sòlides muralles i d'edificis de culte (Schneider, 2007, pàg. 11-56, amb bibliografia i nombrosos exemples). En el territori que analitzem,

2016, núm. 84, pàg. 396) (fig. 1.23), La Barroca (Sant Aniol de Finestres) (Nolla et al., 2016, núm. 96, pàg. 408-409) (fig. 1.42), les obres del canal de Montfullà (Bescanó) (Nolla et al., 2016, núm. 99, pàg. 403) (fig. 1.63), Terrers d'en Rissec (Llagostera) (Nolla et al., 2016, núm. 119, pàg. 459) (fig. 1.55), Les Goges (Sant Julià de Ramis) (Nolla et al., 2016, núm. 122, pàg. 469-471) (fig. 1.9), carrer Major (Sarrià de Ter) (Nolla et al., 2016, núm. 126, pàg. 474-475), El Mirador (Banyoles) (Nolla et al., 2016, núm. 131, pàg. 494-495) (fig. 1.47), Usall (Porqueres) (Nolla et al., 2016, núm. 135, pàg. 499-500) (fig. 1.7), Les Feixes d'en Vinyes (la Cellera de Ter) (Nolla et al., 2016, núm. 145, pàg. 513) (fig. 1.62), Sant Quirze (Lloret de Mar) (Nolla et al., 2016, núm. 146, pàg. 513) (fig. 1.54) o can Bel (Pineda de Mar) (Nolla et al., 2016, núm. 155, pàg. 527-530) (fig. 1.52).

Fig. 7.- Planta del *castrum* fortificat d'època visigoda del Puig de les Muralles (puig Rom, Roses).

aquesta opció va ser, si el registre arqueològic no ens enganya, excepcional. En podem citar un exemple indiscutible i prou ben conegut, el Puig de les Muralles (Puig Rom, Roses) (fig. 1.43 i fig. 7), amb una cronologia de segle VII i primer vintenni del VIII, que continua essent difícil d'interpretar i d'entendre (Palol, 2004; Nolla et al., 2016, núm. 41, pàg. 343-345; Prat, 2020, pàg. 432-468, amb la bibliografia més recent). En el context actual de la recerca és un *unicum*, cosa que fa difícil fer-ne una lectura correcta. És, també, ara mateix, el conjunt amb una superfície més gran, completament envoltat d'una notabilíssima muralla. Caldria convenir que, a diferència dels territoris més septentrionals (Llenguadoc i Provença), aquesta opció no tingué predicament en aquestes contrades. Hi podríem afegir, potser, el lloc de Caulès a Caldes de Malavella (la Selva) (Nolla et al., 2016, núm. 144, pàg. 512) (fig. 1.44),

però les deficiències en el seu coneixement, són, de moment una barrera infranquejable. Sigui com sigui, no va ser – i això sembla prou segur – una opció a l'hora de poblar el territori.

TOPONÍMIA. ALGUNES DADES

La toponímia ha deixat senyals clamorosos d'aquesta continuïtat i d'aquella etapa. Sense pretendre ser exhaustiu i analitzar en detall i rigor aquest riquíssim material, farem un cop d'ull a diversos topònims que trobem ja des del segle IX i que, com veurem, ens envien a època carolíngia i, sovint, anterior. Per raons difícils de retenir, s'ha mantingut sense canvis, recordem, *Cinniana* (fig. 1.20), d'un *Cinnius*, que apareix com a *mansio* al nord de *Gerunda* en els vasos de Vicarello, anteriors al canvi d'era (Burch et al., 2013, pàg. 35), i que hom situa a la Quintana (o a Raset) (Cervià de Ter) (fig. 1.20) i que continua viu en el nom d'una riera – Cinyana – deutora del Ter (Mayer et al., 1997, pàg. 129; Amich, 2006, pàg. 50-51; Sobrequés et al., 2003, doc. núm. 542, fig. 469-470). *Iuncaria* (fig. 1.37), ara la Jonquera (fig. 1.56), va ser el nom d'una altra *mansio* del mateix camí, la via d'Hèracles, que hom situa raonablement a l'Aigüeta, a Figueres (fig. 1.37) i que hauria rebut el nom dels ingents camps de joncs que travessava, el *iuncarion pedion* d'Estrabó (*Geog.* III, 4, 9). En un moment donat, com passa de tant en tant, s'hauria desplaçat nord enllà. Recordem també *Ceruiana* (fig. 1.20), *mansio* amb aquest nom al nord de *Gerunda* (fig. 1.57), on abans se citava *Cinniana* que trobem a la *Tabula de Peutinger*, pergamí versemblantment del segle XI que per força copià un original d'època romana baix-imperial (Amich & Casas, 1998, pàg. 175-182; Amich, 2006, pàg. 51-54). Sembla com si el nom d'un propietari més recent hagués substituït el d'un més antic que, nogensmenys, no desaparegué lligat a un accident geogràfic, a una riera. Queda clar que *Ceruiana* correspon a Cervià, d'un *Ceruianus*, l'antropònim d'un antic propietari. No ens oblidéssim de *Turissa* (fig. 1.16), que designa la vall de Tossa, que n'és el paradigma⁷.

Uns quants pobles o veïnats actuals (i molts llocs concrets en la microtoponímia) porten com a nom un gentilici romà que ha de correspondre al nom d'un antic *possessor* probablement d'època baix-imperial o tardoantiga. Crespià (fig. 1.59), Pompeià, Cervià (fig. 1.20), Celrà (fig. 1.24), Corçà (fig.

⁷ Nom del *fundus* que correspon a la vall medieval de Tossa, present en una inscripció sobre un sòl de mosaic d'*opus tessellatum* dels darrers anys del segle IV (Zucchitello, 1998, pàg. 23-51).

1.61), Borrassà (fig. 1.1), Cornellà (fig. 1.60), Romanyà i tantíssims més, sovint documentats ja des del segle IX o X. Antics propietaris que van deixar el seu nom on havien tingut el *fundus*. Altres vegades fan referència a torres, (petits castells, guàrdies que assenyalen amb claredat punts de guaita i defensa, especialment en zones costaneres amb cronologies inicials molt difícils de fixar però que cal posar en relació amb llocs d'habitació més antics (*castelló, torrezella, torricella, guardia...*). En altres ocasions el procés podria ser a la inversa, essent primer la fortificació. O torres especialitzades en trametre senyals lluminosos com, ben probablement, el Far d'Empordà (fig. 1.45), elevació molt ben situada sobre la plana empordanesa amb un domini visual extraordinari (*farus*).

De vegades el record d'aquelles senzilles construccions que hem definit més amunt (*supra*), ha quedat fossilitzat en el nom del lloc. Cabanes (fig. 1.46), ja documentat al segle IX (885), n'és el paradigma.

ALTRES NOTÍCIES

El dossier Àtala (*supra*) aporta dades molt valuoses i antigues que ens permeten anar un xic més enllà i reconèixer fins a cert punt la situació de determinades àrees del *territorium d'Emporiae* i d'establiments diferents. I no és un cas únic; les referències a la fundació del cenobi de Sant Esteve de Banyoles abans de 822, recorda l'aprofitament d'una antiga església com a punt de partida del monestir (Constans, 1985, doc. núm. 1, pàg. 147-150); Nolla et al., 2016, núm. 130, pàg. 493-494) (fig. 1.47). Adesiara, les dades es complementen i vestigis arqueològics, toponímics i documentals convergeixen en una única direcció dotant d'un valor especial aquelles notícies.

Si tornem a Àtala, convé recordar que fou un abat hispà d'elevada posició social que, deixant la seva terra que formava part d'al-Àndalus, arribà a les envistes del futur comtat de Peralada amb Abogard –aleshores molt jove i que esdevingué, anys a venir, arquebisbe de Lió–, altres monjos, lliberts i servents, i s'establí a *Magregesum* o *Magregerum* (Magrígul) (fig. 1.43), un antic cenobi que caldria situar a les proximitats de Montjoi (Roses). Tingué una forta activitat restauradora de velles esglésies malmenades o abandonades entre les que se citen Santa Maria (de *Magregesum* o de Roses) (fig. 1.43), Sant Esteve (de la Selva de Mar) (fig. 1.48), Sant Fruitós (fig. 1.49), a la vall de la Santa Creu, Sant Pere (de Roda) (fig. 1.50), al cim de la muntanya i una altra al

lloc de la Garriga (Sant Feliu, a Viladamat) (fig. 1.27). Més endavant abandonà aquestes contrades per desplaçar-se més cap al nord, on l'any 782 fundaria el cenobi de Sant Policarp de Rasés, al Lenguadoc (Badia, 1989a, pàg. 40; Nolla & Casas, 2021). Aquesta notícia interessantíssima que sovint no ha estat, pensem, prou ben interpretada, ens assenyala l'existència de nombroses cel·les monàstiques i eremitoris que eren ben presents al territori. En aquest cas, podem observar que unes quantes van tenir continuïtat en el temps. De la major part d'aquells punts, hi ha dades arqueològiques que ho confirmen.

Els grans canvis, en els territoria d'*Emporiae* i *Gerundae*, que es van produir amb la caiguda de l'Imperi Romà d'Occident i la crisi de les *uillae*, els sofisticats i complexos centres d'explotació rural, que van acabar desapareixent va exigir una adaptació ràpida a la nova situació que comportava una atomització dels antics establiments i l'aparició de formes molt més simples, molt senzilles i adaptables, bastides i habitades pels camperols (i ramaders) que havien de continuar tenir cura, per ells o per altri, del conreu de la terra.

Al segle x, pel que fa als pobles actuals, aquest procés s'hauria acabat. Les excavacions d'aquests darrers anys cada vegada més sovintejades, ho van posant de manifest. No és fàcil, però, poder fixar amb tota seguretat quan s'inicià aquella ocupació que podria ser conseqüència d'un desplaçament, d'un canvi d'ubicació. Caldrà, doncs, ser conscients d'aquest fet i plantejar-ho com una possibilitat.

BIBLIOGRAFIA

- AGUSTÍ, B. (1996): *Santa Maria d'Amer (Amer, la Selva)*, "Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona", (Santa Coloma de Farners), pàg. 308-313.
- AGUSTÍ, B. (2010): *Sant Feliu de la Garriga Viladamat, Alt Empordà*, "Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona", (Arbúcies), pàg. 451-454.
- AGUSTÍ, B. (2011): *Església de Sant Feliu de la Garriga (Viladamat, Alt Empordà). Projecte de consolidació. Memòria d'intervenció arqueològica 2010*, Girona.
- AICART, F., J. M. NOLLA i L. PALAHÍ (2008): *Santa Reparada a Cinclaus, L'Església Vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval* (a cura de F. Aicart, J. M. Nolla i L. Palahí), Girona-Santa Cristina d'Aro, pàg. 143-152.
- ALCALDE, G. (1984): *Rost d'en Pi (Argelaguer, la Garrotxa)*, Girona (memòria d'excavació).
- AMICH, N. M^a 1991: *Nous descobriments en el municipi de Celrà (el Gironès)*, "Cypsela", IX, pàg. 209-226.
- AMICH, N. Ma. (2006): *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a Sant Feliu de Girona a l'antiguitat tardana*, Girona (Col·lecció de monografies de l'Institut d'Estudis Gironins núm. 19).

- AMICH, N. Ma. i J. CASAS (1998): La *Tabula Peutingeriana* i la xarxa viària del nord-est de Catalunya. Una nova lectura, *Comerç i vies de comunicació. XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (100 aC – 700 dC)*. (Puigcerdà, 1997), Puigcerdà, pàg. 175-182.
- BADIA, J. (1989a): El marc històric, *Catalunya romànica. VIII. L'Empordà. I*, Barcelona, pàg. 15-114.
- BADIA, J. (1989a): Necròpolis de la Roqueta (o del puig de Serra), *Catalunya romànica. VIII. L'Empordà. I*, Barcelona, pàg. 313.
- BADIA, J. (1990): Sant Feliu de la Garriga, *Catalunya romànica. VIII. L'Empordà. II*, Barcelona, pàg. 895-897.
- BOLÒS, J. (1984): Cementiri dels Jueus de Sant Cebrià de Lledó, *Catalunya romànica. VIII. L'Empordà. I*, Barcelona, pàg. 301-302.
- BURCH, J., J. M. NOLLA, J. SAGRERA, D. VIVÓ i M. SUREDA (1999): *Els temples i els cementiris antics i altmedievals de Mas Castell de Porqueres*, Banyoles (Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 20).
- BURCH, J., G. GARCIA, J. M. NOLLA, L. PALAHÍ, J. SAGRERA, M. SUREDA, D. VIVÓ i I. MIQUEL (2006): *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 2. El castellum*, Girona-Sant Julià de Ramis.
- BURCH, J., J. CASAS, P. CASTANYER, A. COSTA, J. M. NOLLA, L. PALAHÍ, J. SAGRERA, J. SIMON, J. TREMOLEDA, A. VARENNA, D. VIVÓ i J. VIVO (2013): *L'alt imperi al nord-est del conuentus Tarraconensis. u na visió de conjunt*, Girona.
- CANAL, E., J. M. NOLLA i J. SAGRERA (2015): *Riculfi el precepte de l'any 959. u na visió del territori emporità al segle x*, "Estudis del Baix Empordà", 34, pàg. 203-223.
- CANAL, J., E. CANAL, J. M. NOLLA i J. SAGRERA (2004): *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval (II)*, Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 6).
- CASAS, J. i J. M. NOLLA (2013): *Excavacions arqueològiques a l'església de Sant Joan de Bellcaire. u na revisió*, "Estudis sobre Temes del Baix Empordà", 32, pàg. 19-35.
- CASAS, J., J. M. NOLLA i M. PRAT (2017): *El jaciment altmedieval de la plaça dels Maristes (Pontós, Alt Empordà)*, "Revista d'Arqueologia de Ponent", 27, pàg. 209-219.
- CASELLAS, S. i B. AGUSTÍ (1996): *Can Fonso (Camós, Pla de l'Estany)*, "Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona", (Santa Coloma de Farners), pàg. 252-256.
- CASTANYER, P., J. TREMOLEDA, i R. DEHESA (2011): *De Vilauba a Villa Alba. L'hàbitat del segle VI-VII de la vil·la romana de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany)*, "Tribuna d'arqueologia 2010-2011", Barcelona, pàg. 9-21.
- CASTANYER, P., L. COROMINAS, A. FERRER i J. TREMOLEDA (en premsa): *Després de les uillae. La transformació del camp al nord-est català en els segles VI i VII a partir de l'exemple de Vilauba / Villa Alba (Pla de l'Estany, Girona)*, "Estudis d'Història Agrària".
- CATALUNYA ROMÀNICA (1991): *Catalunya romànica. V. El Gironès, La Selva, El Pla de l'Estany*, Barcelona.
- CHAVARRIA, A. (2007): *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII d. C.)*, Turnhout (Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 7).
- CODINA, F. (2018): *Els treballs de recuperació del castell de Julià (Gironès) durant el bienni 2016-2017*, "Catorzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona", (Caldes de Malavella), pàg. 451-459.

- CODINA, F., L. PALAHÍ, M. PRAT i J. SAGRERA (2017): *La Torre Desvern de Celrà. La història de la casa forta medieval a través de l'arqueologia*, Girona (Estudis Arqueològics, 10).
- CONSTANS, L. (1985): *Diplomatari de Banyoles*, Banyoles (volum I).
- FOLCH, Ch. (2012): *El territori del nord-est de Catalunya durant l'alta edat mitjana (segles VI-XI dC): organització territorial i arqueologia del poblament*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- FRIGOLA, J., M. FUERTES, C. MONTALBÁN i G. PRADOS (2012): *La vil·la romana i les restes medievals dels Horts de la Colònia (Flaçà, el Gironès)*, "Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona", (Girona), pàg. 257-260.
- FUERTES, M. (2008): *La vil·la romana de Mas Poc (La Pera, Baix Empordà)*, "Novenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona", (L'Escala), pàg. 243-244.
- FUERTES, M. (2014): *Intervenció arqueològica a l'església de Sant Martí Vell (SMVG). Memòria*, Girona (Memòria d'excavació inèdita).
- FUERTES, M. i D. CODINA (2014): *Església de Sant Martí Vell (Sant Martí Vell, el Gironès)*, "Dotzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona", (Besalú), pàg. 307-309.
- FUERTES, M. i J. LLINÀS (2010): *Control arqueològic de les obres de condicionament de la carretera GI-V-6425 (La Pera, Baix Empordà). Memòria*, Girona (Memòria d'excavació).
- FUERTES, M. i C. MONTALBÁN (2014): *Intervenció arqueològica al jaciment Horts de la Colònia (Flaçà, Gironès). Memòria*, Girona (Memòria d'excavació).
- LLINÀS, J., C. MONTALBÁN, A. RAMÍREZ i M. SUREDA (2000): *L'Hort d'en Bach, del segle II abans de Crist a l'any 2000. La pervivència ininterrompuda d'un hàbitat a Maçanet de la Selva des de la baixa república romana fins als nostres dies*, Santa Coloma de Farners (Estudis i Textos, 7).
- MAYER, M., J. M. NOLLA i I. RODÀ (1997): 4. Cinniana, "Voies romaines du Rhône à l'Èbre: Via Domitia et Via Augusta" (a cura de G. Castellvi, J.-P. Comps, J. Koterba i A. Pezin), París, pàg. 129 (Documents d'archéologie française 61).
- MOIX, E. (2010): *Excavació arqueològica a la necròpolis del palau de l'Abat (Vila-sacra, Alt Empordà)*, "Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona", (Arbúcies), pàg. 511-515.
- AICART, F., J. BURCH. E. CANAL, M. FIGUERAS, J. LLINÀS, Ma. M. LLORENS, J. M. NOLLA, L. PALAHÍ, G. DE PRADO, J. SAGRERA, M. SUREDA i J. TREMOLEDA (2002): *Pla de Palol. un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro* (a cura de J. M. Nolla), Castell-Platja d'Aro (= Nolla, ed., 2002).
- NOLLA, J. M. i J. CASAS (1984): *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona.
- NOLLA, J. M., J. CASAS i M. PRAT (2017): *El jaciment tardoantic del Camí de Sant Feliu de la Garriga (Viladamat, Alt Empordà)*, "Empúries. Revista d'Arqueologia del Món Antic", 57, pàg. 53-83.
- NOLLA, J. M. i L. PALAHÍ (2012): *El jaciment arqueològic de Santa Maria de Bell-lloc (Santa Cristina d'Aro, Baix Empordà). Noves excavacions (2008-2009) i noves dades*, "Estudis del Baix Empordà", 31, pàg. 7-46.
- NOLLA, J. M. i L. PALAHÍ (2019): *El possible cenotafi martirial de la Torre del Fum de Sant Feliu de Guixols, Girona*, "Tarraco Biennal. Actes. IV, Congrés Internacional

- d'Arqueologia i Món Antic. VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. El cristianisme a l'antiguitat tardana. Noves perspectives. Tarragona", (a cura de J. López Vilar), (Tarragona, 2018), Tarragona, pàg. 165-171.
- NOLLA, J. M. i Ma. C. PUERTAS (1988): *Ceràmiques africanes i material d'importació baix-imperial del jaciment del Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí, Baix Empordà)*, "Estudis sobre temes del Baix Empordà", 7, pàg. 29-77.
- NOLLA, J. M., J. TREMOLEDA, J. SAGRERA, D. VIVÓ, N. Ma. AMICH, L. BUSCATÓ, L. PONS, X. AQUILUÉ, P. CASTANYER, M. SANTOS i A. COBOS (2015): *Empúries a l'antiguitat tardana* (a cura de J. M. Nolla i J. Tremoleda), Girona (Monografies Emporitanes 15).
- NOLLA, J. M., J. BURCH. L. PALAHÍ, N. Ma. AMICH, E. CANAL, J. CASAS, P. CASTANYER, J. SAGRERA, M. SUREDA, J. TREMOLEDA, D. VIVÓ, J. VIVO, A. COSTA, M. PRAT, J. SIMON i A. VARENNA (2016). *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la província Tarraconensis. De l'adveniment de Dioclecí a la mort de Carlemany (284-814)*, Girona.
- PALAHÍ, L. (2013): *El suburbium de Gerunda. Evolució històrica del pla de Girona en època romana*, tesi doctoral, Universitat de Girona (<http://hdl.handle.net/10803/126304>)
- PALAHÍ, L. i J. M. NOLLA (2010): *Felix Turissa. La villa romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*, Tarragona (Documenta 12).
- PALAHÍ, L., J. M. NOLLA, A. COSTA i D. VIVÓ (2019): *El suburbium de Gerunda com espai residencial. De la fundació a l'antiguitat tardana*, "La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrà de Ter) i el suburbium de Gerunda com espai residencial i productiu" (a cura d'A. Costa, L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó), Girona, pàg. 461-494 (Sèrie monogràfica 29).
- PALOL, P. de (2004): *El castrum del Puig de les Muralles de puig Rom (Roses, Alt Empordà)*, Girona (Sèrie monogràfica 22)
- PONSICH, P. i R. ORDEIG (2006): *Catalunya carolíngia. VI. Els comtats de Rosselló, Vallespir i Fenollet*, Barcelona.
- PRAT, M. (2020): *Lemmagatzematge de cereals en sitges durant l'antiguitat tardana en els bisbats de Girona i Empúries*, tesi doctoral, Universitat de Girona.
- ROIG, J. (2009): *Asentamientos y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X)*, "The Archaeology of Early Medieval villages in Europe" (a cura de J. A. Quirós), Vitoria-Gasteiz, pàg. 207-251 (Documentos de arqueologia e historia, 1).
- RUESTES, C. i G. VIEYRA (2012): *Conjunt monumental de Sant Baldiri de Taballera (El Port de la Selva, Alt Empordà)*, "Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona", (Girona), pàg. 525-528.
- SCHNEIDER, L. (2007): *Structures du peuplement et formes d'habitat dans les campagnes du sud-est de la France de l'Antiquité au Moyen Âge (Ive – VIIe s.)*, "Antiquité tardive, Haut Moyen Âge et premiers temps chrétiens en Gaule méridionale. Seconde partie: monde rural, échanges et consommations" (a cura de M. Heijmans i J. Guyon), Gallia, 64, París, pàg. 11-56.
- SOBREQUÉS, S., S. RIERA, M. ROVIRA i R. ORDEIG (2003): *Catalunya carolíngia. Volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Barcelona.

- VIEYRA, G. (2010): *Església de Sant Baldiri de Taballera (Port de la Selva, Alt Empordà). Memòria*, Roses (memòria d'excavació inèdita).
- VIVO, J., L. PALAHÍ, G. GARCIA i A. PRADOS (2012): *Del dominus a l'abat. La història de l'entorn del monestir de Sant Feliu de Guíxols . De l'època romana a la desamortització*, Sant Feliu de Guíxols.
- ZUCCHITELLO, M. (1998): *Tossa: la formació d'una vil·la. El comte, l'abat i els tossencs*, Tossa (Quaderns d'Estudis Tossencs 5).

[Recepció de l'article: 13-4-2022]

[Acceptació de l'article: 25-5-2022]